

3. Aralbaev J. Qaraqalpaq tili dialektleriniń geypara máseleleri. // Qızıl Qaraqalpaqstan gazetasi, 22-avgust 1947.
4. Berg L. Aralskoe more, 1908; Nikolskiy G.V. Rıbı Aralskogo morya, 1940; Doskaraev J. Aral, Kaspiy balıkshılarınıń tilindegi professionalıq leksikanıń materialları // Vopr. istoriya i dialekt. Kazaxsk. yazıka. Bıp. I, Alma-ata: 1958; Barxanskova B.M., Pavlovskaya L.P., Osmanov S.O., Reymov P.,
5. Berg L.S. Rıbı presnix vod SSSR i sopredelnıx stran. T.2. 1949.
6. Berdimuratov E. Házirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksika. – Nókis:1 964. 92-94-b.; Belskaya E.M., İlábabaev K. Tábiyattanıw 4-klass. – Nókis: 1962; Rashkeich N.A. Qaraqalpaqstai sharayatında tábiyátqa zoologiyalıq ekskursiyalar. Biologiya muǵallimleri ushın kollaıba. – Nókis: 1952. 165-172-b.
7. Doskaraev J. Materialı professionalnoy leksiki v yazıke aralskix i kaspiyskix rıbakov // Voprosı istorii dialektologii kazaxskogo yazıka. Vip. 1. -Almatı: 1958. – S. 108.
8. Jolıbekov Írisnazar, ilimiy xızmetker.
9. Nikolskiy G.V. Rıbı Aralskogo morya. 1940. – S. 85.
10. Osmanov S.O. Parazitofauna Aralskogo usacha // Vestnik KKF AN UzSSSR. – Nukus: 1961. – S. 19-22.
11. Rashkevich N.A. Zoologicheskaya ekskursiya v prirodu v usloviyax karakalpakii. – Nukus: 1962. – S. 169.
12. Sedov V.V. Vodoemı Nizovev Amu-Dari. – Nukus: 1963. – S. 12-72.
13. Seytov O. Qaraqalpaq tilinde balıqshılıq kásibine baylanıslı leksika // Jas Leniishich gazetasi, 42, 19-may 1962 hám 56, 13-iyul 1962.
14. Sultanov K. Aqdárya roman. – Nókis: 1962. 12-b.
15. Tleuov R. Razvitie Aralskoy beloglazki // Vestnik KKFAN UzSSSR. –Nukus: 1962. – S. 52.
16. Shiraliyev M.Sh. Azárbaychan dialektoloki asınıń asaları. – Bakı: 1962. 339-b.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада Қарақалпақтің Мо'ynoқ va Қо'ng'іrot viloyatlarida qozoq xalqı tilida baliq ovlash bilan bog'liq kasbiy ishlar haqida so'z boradi. Qozoq tilining turli shevalarini lingvo-geografik jihatdan o'rganish muammosi hozirgacha eng dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Bu holat tadqiqotchilarga Qo'ng'іrot hududida yashovchi qozoqlarning leksik dialektologiyasini lingvo-geografik usulda o'rganishning katta ahamiyatini e'tirof etish imkonini beradi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются профессии, связанные с рыболовством, на языке казахского народа в Муйнакском и Кунградском районах Каракалпакстана. Проблема изучения различных диалектов казахского языка в лингвогеографическом аспекте до сих пор остается наиболее актуальной. Данное обстоятельство позволяет исследователям признать большую значимость изучения лексической диалектологии казахов, населяющих Кунградский район, лингвогеографическим методом.

SUMMARY. The article deals with professionalisms connected with fishing in the language of the Kazakh people in Muinak and Kungrad regions of Karakalpakstan. The problem of study of various dialects of the Kazakh language in the lingua-geographic aspect is still the most current one. This circumstance allows the researches to admit a big significance of study of the lexical dialectology of the Kazakhs inhabiting the Kungrad area by the lingua-geographic method.

QARAQALPAQ TILINDE SÍPAYÍLIQTÍŇ QARATPA AǴZALAR ARQALÍ BILDIRILIWI

A.J.Matjanova – tayanish doktorant

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi

Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti

Tayanach so'zlar: xushmuomalalik ma'nosi, undalmalar, qorindashlik atamaları, sintaktik vositalar.

Ключевые слова: значение вежливости, обращение, термины родства, синтаксические приемы.

Key words: meaning of politeness, address, kinship terms, syntactic devices.

Biz qarım-qatnas waqtında tınlawshını yamasa kópshilik adamlardı ózimizge qaratıw ushın, tınlawshınıń názerin ózimizge awdarıw maqsetinde belgili bir tillik birliklerdi qollanamız. Ádette hár bir adam óziniń tárbıyasınan, ádebinen, mádeniyatınan kelip shıǵıp áy, háy, yaw sıyaqlı sózlerdi qollanbastan, qarım-qatnasta etiketlik til birliklerin qollanıwǵa tırsadı. Kúndelikli turmista tanıs hám biytanıs, aǵayın-tuwısqa, shańaraq aǵzalarımız, dos-yaranlar, klasslas, qasıplesler menen sóylesemiz. Kópshilik jaǵdayda ekinshi adamǵa jaǵımlı tásir etkimiz, oǵan sıpayılıq, húrmet kórsetkimiz keledi. Bunday qarım-qatnas til biliminde ayrıqsha sózlerdiń bir toparı retinde qaralatuǵın qaratpa sózler arqalı ámelge asırıladı. Sintaksiste gáptiń tiykarǵı bólegi wazıypasın atqarmaytuǵın, biraq gáptiń mazmunına ózine tán máni qosatuǵın, gáp mánisin qosımsha mazmun menen bayıtatuǵın bólek-qaratpa aǵzalar. Sóylewde sıpayılıq qaratpa aǵzalar arqalı da bildiriledi.

Sóylewshiniń sózi qaratılǵan adam yamasa basqa bir predmetti, qubılıslardı bildiretuǵın sózlerge gáptiń qaratpa aǵzaları delinedi [6:224]. Hár bir tilde qaratpa aǵzaların belgili bir sisteması bar. Olar sol xalıqtıń óz ózgesheligine, mádeniyatına, dúnyatanıwına, shuǵıllanatuǵın kásibine, dinine hám t.b. baylanıslı qalıpsken. Hár tildegi qaratpalardıń óziniń ózgesheligi, qollanıw ornı bar. Hár qanday tildegi qaratpalar eń aldǵı menen adresatıń kewlin awdarıw, ekinshiden, onıń menen baylanıs ornatiw, úshinshiden, sociallıq ózgesheligin, belgisin kórsetiw, túrtinshiden, konnatativlik xızmet atqaradı [7:61]. Qaratpa aǵzalar gáp penen grammatikalıq baylanısqa túspeydi. Qaraqalpaq tilinde bunday wazıypanı adam atları, tuwıs-qanlıq, jaqınlıq, doslıq qarım-qatnastı bildiriwshi sózler menen qatar, adamnıń sociallıq jaǵdayına katnashlı emociyalıq tásir kúshli túrli til birlikleri atqaradı.

Qaratpa aǵzalar sóylewde tiykarǵı orın tutadı. Qaraqalpaq tilinde qaratpa aǵzalar tınlawshıǵa múrátat, shaqırıq sóylewshiniń túrli modal múnásibetleri menen bir qatarda, sıpayılıq mánisin bildiriwge de xızmet qıladı. Bazı bir sózler yashullı, jası úlken, otaǵası, aqsaqal jaqsı qız, jaqsı jigıt qaratpa aǵza mánisinde húrmet, sıpayılıqtı bildirse, ázizim, súyiklim, balajanıw, perishtem, qaraǵım, shıraǵım tarlanım, bawırım, aquday sıyaqlı sózler sıpayılıq penen birge shin júrekte bildirilgen erkeletiw, jaqsı kóriwdi, ózine jaqın alıwdı bildiredi. Misalı, Ayse bawırım, eger Ospandı óz aǵańday kórip, keńeslerin eki etpey tınlasań qor bolmasań (G.Esemuratova, 93-b). Durıs aytasız, otaǵası. (Sh.Seytov, 153-b). Aquday-aw, asıqpa, ele oqıysań. Ayaǵıń da táwir bolıp ketedi (A.Turekeeva, 110-b). Aqsaqal, taǵdırdıń isine ilaj joq, qudaǵaydan ayrılıp qaldıq (G.Esemuratova, 108-b). Qaraqalpaq xalıqnıń úrp-ádet dástúrinde sıpayılıq, húrmet tek jası úlken adamlarǵa ǵana kórsetilip qoymastan, jası kishilerge qarata da bildiriledi. Qaraqalpaq tilinde jası úlkenler tárepinen jas kishige múrátat etkende erkeletiw, ózine jaqın alıw mánisinde *qaraǵım*, *shıraǵım* sózleri de qaratpa aǵza xızmetinde qollanıw sıpayılıq máni bildiredi. N.Ualıev: “Shıraǵım, qaraǵım, shıraq, qarında, inishek, aǵay, apay, atay, ájeý tarızlı qaratpa sózler úlken menen kishiniń ortasındaǵı sıylasıqtı bildiredi” [Ualıev N.: 104] -degen edi. B.Tamaeva da: «Qaraǵım, shıraǵım, qalqam sózlerinde ádep penen birge húrmet semantika da bildirilgenligin aytadı» [4:13]. Dástúrge bola, birinshi náwbette kekse adamlarǵa húrmet kórsetiw ádetke aylanǵan, al bul sózler jası úlkenniń jası kishige qarata húrmetin bildiredi. Misalı, Ayımgúljan, juwırıp Nurlibekti úyinen shaqırıp kel, *shıraǵım* (T.Qayıpbergenov, 305-b). Óziń saw bolsań, ele bunnan da zor sátiyin, pashshayıardan kiyemen-ǵo, *qaraǵım* (G.Esemuratova, 126).

Basqa túrkiy tilleri sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de qaratpa ağza mánisinde adam atları, menshikli atlıqlar keledi. Adam atı negizinen jası hám sociallıq dárejesi teń adamlar arasında, sonday-aq jası úlken adam jası kishige qarata sóylegende qollanıladı. Mısalı, Qáne, Jiýenbay, tilek ayt, - dedi Ulmambet ağa (M.Nizanov, 151-b).

Adam atlarınıń qaratpa ağza wazıypasında keliwinde húrmet hám húrmettsizlik mánisi seziledi. Eger adam atları jası úlken adamlarǵa qarata hesh qanday túsindiriwshi sózsiz, anıqlawshısız qollanǵanda sıpayılıqtan góre qopallıqtı bildiredi. Ádette qaraqalpaq tilinde jas úlken adamlarǵa múrájette olardıń atlarınıń qasına ağa, apa, ájapa, ájaǵa, jeńge sıyaqlı tuwısqanlıq atamaları qatar qollanadı. Mısalı, Aynazar ağa, men siziń qabıllawıńızǵa kirmekshi edim (M.Nizanov, 179-b). Jası kishilerge qarata múrájette inim, qarındasım, sinlim sózlerin qosıp qollansa sıpayılıqtı bildiredi. Muratbay inim, kórsetiwıńdi kórip júregim ezilip ketti (M.Nizanov, 210-b). Qaraqalpaq tilinde isimniń birinshi buwınına -áke, -eke qosımtaların qosıp qollanıw menen adam atların qısqartıp qaratpa ağza retinde qollanıw keń orın alǵan. Bul zamanlas jas jaǵınan qatar adamlar arasında sıylasıqtı, húrmet etiwdi bildiriw máqsetinde ázelden qollanılatuǵın usıl. Bul sıylawdıń, jaqın kóriwdiń tilik kórinisi bolıp esaplanadı [3: 16].

A.Bekbergenov: “Adamlarǵa húrmet, sıpayılıq mánisi sóylew tilinde adam atlarına tuwısqanlıq terminleriniń dizbeklesiw arqalı da bildiriledi. Adam atlarınıń qısqarǵan formaları da usınday mánide qollanıladı” [1: 26]-dep kórsetedi. Bul tek jas jaǵınan qatar adamlar arasında qollanbastan jas kishiniń jas úlkenge qatnasında da qollanıladı (Gáptiń bir tınıspasında raykom sekretarı Sabirovtı taǵı dálkelep: - Tileke, saqaldı áǵartısań goy! -dep kelbetine tigildi. - Áǵardı goy, inim! Ásirese, minı urıs áǵarttı (K.Sultanov, 271-b) Qısqarǵan adam atlarınıń sıpayılıq mánı anlatatuǵınlıǵı B.Tamaevanıń miynetinde de aytıladı [4:12].

Sońǵı waqıtları jámiyettegi ornı úlken ayrıqshı tulǵaları shayıw, jazıwshı, artist, mádeniyat xızmetkerlerin de qásterlep aytıw maǵsetinde bul usıl qollanıladı. Ómirbek laqqı – Ómekeń, M.Ótemuratov – Mákeń. Mısalı, Sóytip erjetipti biziń Ómekeń (I.Yusupov)

Adam atların qaratpa ağza wazıypasında qollanıw sıpayılıq bildiriwdiń rásmiy múnásibettegi kórinisi óz aldına. Bul jaǵdayda qaraqalpaq tilinde hámeldar adamlarǵa qarata adam atı menen qosa ákesiniń ismin qosıp qollanıw rásmiy sıpayılıq kórinisi esaplanadı. Mısalı, Abdibay Qarlıbaevich, óziń jaqsı bileseń, bos turǵan orın joq qayıl bolsa texnikalıq xızmetkerge alamız, -dedi (M.Nizanov, 162-b).

Bul halat xalıqlar ortasındaǵı múnásibet, sırtkı tásir, sociallıq jaǵdaylar menen belgilenedi.

1. Qaraqalpaq tilinde belgili sózler otaǵası, yashullı, aqsaaql, jasıúlken, zamanlas, qurdas, jaqsı jigit, jaqsı qız, balam, qızım, házirgi waqıtta baslawshılar tárepinen radio-televedenie hám toylarda xanımlar hám mırzalar sıyaqlı sózler qaratpa ağza sıpatında qollanıw sıpayılıqtı bildiredi. Bul múrájat formaları gápte húrmetti, sıpayılıqtı bildiriwshi tiykarǵı belgi, komponent wazıypasın atqaradı. Bul sózler adam atlarına dizbeklesip yamasa jeke qollanıw sıpayılıqtı, adresatqa qarata húrmet-izzetti bildiredi. Mısalı, Pármannan xabarı bardur, “kózden tasalaw tursın” degeni shıǵar, ishkerileń aqsaaqlar! (Sh.Seytov, 149-b). Oylan jası úlken (T.Qayıpbergenov, 32-b). Yashullı, bul Siysen degende de tap mınaw Nókerdey ideya joq, (Sh.Seytov, 135-b). Revizordıń bul rettegi kemshilikti kórmey ketiwine qalay túsinshe boladı, otaǵası? (K.Mámбетov, 211-b). Háy, qızım, adamniń adamnan qutılıwı ańsat, biraq aldamsı ómirден qutılıw júdá kıyın (G.Esemuratova, 131-b). Balam, atıń kim? – Jaqsılıq (G.Esemuratova, 85-b).

Z.Shadqam qazaq tilinde: “Otaǵası sózin hayal adamlar óziniń kúyewine qarata, sonday-aq eresek adamlar basqa úydin iyesine qarata otaǵası sózin appelyativlik xızmette

qollanıladı” [7:69] -dep kórsetedi. Qaraqalpaq tilinde bul sóz hayal adam tárepinen qollanılmaydı, tek er adamlar tárepinen jası úlken erkek adamlarǵa qarata qaratpa ağza retinde jumsaladı.

Ayrıw waqıtları kúndelikli turmısta, ásirese, tariyxıy shıǵarmalarda, tariyxıy materiallarda adamniń dárejesin, hámelin bildiriwshi sózler qaratpa ağza wazıypasında keledi. Prezident mırza, xanıwız, biy, tóre, shayıqım, pat-shamız, begim, taqsır, sultan iyem, axun. Mısalı, - Shayqımız, baǵana bir nársе demekshi edińiz? – Umitpadım, áziylerim, umitpadım, elimniń tóreleri, -dedi shayıq (T.Qayıpbergenov, 25-b). Qaraqalpaq tilinde “shayıq” (atlıq din.s) sózi joqarı musılman ruwxanıyeriniń wákili degendi bildiredi [2:495]. Bul misalda sol adamǵa baylanıslı sıpayılıq kórsetip qarım-qatnasta qollanılgan. Ondaǵı -imiz tartım qosımtası sıpayılıq mánini ábden kúsheytken. Al, shayıqtıń qaptalındaǵı adamlarǵa áziyler, elimniń tóreleri dep múrájat qılıwı da ayrıqsha húrmet, sıpayılıqtıń gúwası. Al minı misalda xalıq basshısı bolǵan prezidentke sıpayı qatnas jasap Prezident mırza sózin qollanǵan.

Xalıqım deyip uyqısız tań atırdıń,
Quyashtı da tik ayaqtan batırdıń,
Talabı júrskey sizdey batıldıń,
Júz benen júzlesin, Prezident mırza (G.Dáwletova, 19-b).

Ádette qaraqalpaq tilinde mırza sózi kóbinese rásmiy múnásibette keń qollanıladı. Mırza Ivan Neplyuev,-dedi ol, -qaraqalpaqlar úlken milletten kishireygen (T.Qayıpbergenov, 82-b).

Sonday-aq qaraqalpaq tilinde “bek” sózi qaratpa ağza wazıypasında kelgende eki jaǵdayda sıpayılıqtı bildiredi. 1) Bul el biylewshi feodallarǵa hám olardıń xızmet etiwshi adamlarına beriliwshi ataq. Sol adamlarǵa qarata qarım-qatnasta qollanıladı. Mısalı, Begler, tárip etsem qalpaq yurtını (Ajiniyaz 14-b). 2) Hayal adamniń óz erine bolǵan jaqın múnásibetinde qollanıladı. Mısalı, -Begim, bir nársе sorasam, juwap bererme ekenseń? (T.Qayıpbergenov, 168-b). Bul sózdiń qaratpa ağza wazıypasında keliwi belgili mánide tınlawshıǵa húrmet, sıpayılıqtı bildiredi. Bul sóz kóbirek eski dáwir kórinisin sáwlelendiretuǵın tariyxıy shıǵarmalarda qollanılganlıǵın kóremiz, házirde qaraqalpaqlar sóylewinde qollanılmaydı.

2. Qaraqalpaq tilinde tuwısqanlıq atamaları qaratpa ağza wazıypasında kelip sıpayılıqtı bildiredi. Olar: ağa, jeńge, apa, ata, kishе, qarındas, sinlim, inim, ájaǵa, jezde, dayı, baja, kelin, quda, qudaǵay hám t.b sózler.

Tuwısqanlıq atamaları jası úlken yamasa jası kishi menen qatnas jasaǵanda da olardıń atları sońına qosılıp ayrıqsha húrmet, sıpayılıqtı bildiredi.

3. Túrli mánidegi atlıq sózler qaratpa ağza wazıypasında keledi. Perishtem, tarlanım, búrkiterim, altınım, janım qızım, balam, perzentim, qulnım, jigitler, birádarlar, azamatlar, dostım, jora, qurdaslar, joldaslar Mısalı, Qáne, birádarlar, - dep haqı talap etiwshilerge burıldı (T.Qayıpbergenov, 166-b). Azamatlarım, -dedi Súyindik biy (T.Qayıpbergenov, 220-b) Meniń búrkiterim, jungarǵa jemtik bolǵan bul xalıqqa jolbarıs bolıp atılınlar! (K.Mámбетov, 542 b).

4. Lawazım, ataq bildiriwshi sózler de qaratpa ağza xızmetinde keledi. Húrmetli professor, doktor, muǵallım, mayor, podpolkovnik. Mısalı, - Jaǵdaylarımız qalay, professor? – Jaqsı (K.Mámбетov, 258-b). Sálem, joldas kapitan, men oqıwına baratırǵan baxıtlı, hesh nárseden biyǵam, kewilli balaların ájayıp ómirine, shadlıǵına qosılıp kewlim álle qayaqlarǵa ketipti (A.Bekimбетov, 4-b). Sońǵı misaldaqı joldas sózi burınǵı awqam dáwirinen beri búgingi künge shekem qarım-qatnasta qollanılatuǵın qaratpa ağza esaplanadı. Ol jeke turıpta, adam atı, familiyasına, sonday-aq lawazımına, ataq-dárejesine qosılıp jeke adamǵa qarata birlik sanda, al kópshilikke qarata qóplik san turinde de qollanıladı. Adam atına tirkelip qollanılatuǵın bul sóz qara-

qalpaq sóylew etiketinde uzaq dáwirlerden beri rásmiy hám geyde rásmiy emes jaǵdaylarda da xızmet atqaradı. Búǵan til praktikası, alınǵan misallar dálil bola aladı. Misalı, Tilewmuratov ornınan órre turdı. – Bas kiyimínizdi alıp turıń, joldaslar! – dedi (K.Sultanov, 272-b). Joldas jawınger, siz ne deysiz? – dedi (K.Sultanov, 265-b).

5. Kishireytiw-erkeletiw mánidegi atlıqlar gápte qaratpa aǵza wazıypasında kelip sıpayılıq bildiredi. Kishireytiw-erkeletiw mánisindegi atlıqlar qaratpa aǵza wazıypasında kelgende sıpayılıq erkeletiw, kishireytiw, uqsatıw sıyaqlı qosımsha mániler arqalı bildiriledi. Qozım, botam, bawırım, gúlim, kepterim. Misalı, Bektemirdiń basınan sıypalap: – Qalaysań kepterim? – dedi. – Tamaq toq, tınbay ushıp júrmiz, – dedi ol. (T.Qayıpbergenov)

6. Erli-zayıplar yamasa qız-jigitlerdiń bir-birine jaqın múnásibetinde atlıq hám atlıqlasqan kelbetlik sózler qaratpa aǵza retinde qollanıladı. Arzıwım, qımbatlım, súyiklim, gózzalı, janım hám t. b.. Misalı, – Xan emes pe, sonı dóretip otırǵan? Joq, arzıwım, bálkim olay emesti (T.Qayıpbergenov, 174-b). Basıma baxıt qonı, nege úndemeyseń, Aqbiydayım? Qushaqla, qattı qushaqla, súyiklim. Sóyle, janım! (T.Qayıpbergenov, 256-b). Sonday-aq *janım* sózi ata-analar tárepinen perzentine, jası úlken tárepinen jas kishi tuwısqanlarǵa qarata erkeletiw mánisi-sinde qaratpa aǵza xızmetinde qollanıladı. Janım balam, janım qızım sıyaqlı

7. Atlıq hám kelbetlik sóz shaqabına tán ázizim, húrmetli, ullı dárejeli, ullı mártбели, xan házirleri, qımbatlı, qádirdi, qádiran, ullı, ádiwli sózleri de qaratpa aǵza wazıypasında yamasa sıpatlawshı, anıqlawshı sóz xızmetinde kelip sıpayılıq bildiredi. Bunday húrmet, sıpayılıq rásmiy múnásibetlerde keń qollanıladı. Misalı, Ullı dárejeli patsha adamları: mirza hám tóre, –dep basladı shayıq qabil máresi-minde (T.Qayıpbergenov, 81-b). Húrmetli, Qasım Seytnazarovich! (K.Mámбетov) Qádirdi iyshanım, sizge bir soraw bereyin (T.Qayıpbergenov, 178-b).

Qaraqalpaq tilinde ápiwayı qaratpa aǵzalar menen bir qatarda óz anıqlawshısına, túsindiriwshi sózine iye bolıp keńeyip kelgen keńeytilgen qaratpa aǵzalar da ushıraydı. Misalı, Húrmetli shayqımız, – dep ol gáp basladı (T.Qayıpbergenov, 189-b). Qádirdi mehmanımız, bizde onday dástúr joq, –dedi Áliy (T.Qayıpbergenov, 53-b). Ádiwli adamlar, orıs patshasınıń qalasınday ilahiyda sulıw, gózzal qala kórmedim (T.Qayıpbergenov, 266-b).

Juwmaqdaıy aytqanda, sıpayılıq qaratpa aǵzalar arqalı bildirilgende sóylewshi tılawshını, birinshiden, ózinen joqarı qoysa, ekinshiden ózine jaqın alıwı seziledi. Qaratpa aǵzaların gápte qollanıw ornına qaray túrli mánilik ózgeshelikleri júzege shıǵadı, hár birindegi húrmet, sıpayılıq belgisiniń dárejesi de hár qıylı boladı.

Ádebiyatlar

1. Бекбергенов А. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің стилистикасы. – Нөкіс: “Қарақалпақстан”, 1990. 26-6.
2. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Төрт томлық. IV Том. – Нөкіс: “Қарақалпақстан”, 1992. 495-6.
3. Сыздықова Р. Сұхбаттасу мәдениеті. // Сұхбат, 1990. №2. 16-31-б.
4. Тамаева Б. Лексика-семантическая группа слов казахского языка с семантикой уважительности-вежливости // автореферат дисс.на соискание ученой степени кандидат. – Алма-ата: 1992. -С. 13.
5. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: “Мектеп”, 1984. 104-6.
6. Хәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. – Нөкіс: “Билим”, 1996. 224-6.
7. Шадақам З. Қазақ-түрік сөз этикетінің этномәдени апектісі. – Алматы: Қазақ университеті. 2015. 61-6.

РЕЗЮМЕ. Bu maqolada qoraqalpoq tilidagi xushmuomalalik ma'nosining undalmalar yordamida ifodalanishi so'z etilgan. Suhbatdosh bilan xushmuomalalik bilan mulot qilish uchun qoraqalpoqlarda qarindoshlik iboralari bilan bir qatorda mansab, unvon, martabani ifodalovshi otlar va sifatlar ham qo'llaniladi. Rasmiy munosabatlarda inson ismlarining undalma vazifasida kelishida farq seziladi. Bunday holda, shaxsning ismi otasining ismi bilan birga qo'llaniladi. Undalmalarning qo'llanishidagi farqlar turdosh tillar bilan solishtirish orqali o'rganiladi

РЕЗЮМЕ. В данной статье значение вежливости в каракалпакском языке выражается с помощью наставлений. Чтобы вежливо общаться с собеседником, каракалпаки используют выражения родства, а также существительные и прилагательные, обозначающие карьеру, звание, карьеру. В официальных отношениях разница ощущается во вхождении человеческих имен в повелительную функцию. В этом случае имя человека используется вместе с именем отца. Различия в употреблении флексий изучаются путем сравнения их с родственными языками.

SUMMARY. In this article, the meaning of politeness in the Karakalpak language is expressed with the help of exhortations. In order to communicate politely with the interlocutor, Karakalpaks use expressions of kinship, as well as nouns and adjectives denoting career, rank, and career. In official relations, the difference is felt in the occurrence of human names in the imperative function. In this case, the name of the person is used together with the name of the father. Differences in the use of exhortations are studied by comparing them with related languages

LINGVISTIKADA «KONCEPT» TÚSINIGI

U.T.Muratbaeva – *tayanish doktorant*

Berdaq atındagı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so'zlar: lingvokulterma, logoevistema, semantikalik assosiyalar, kognitiv lingvistika, folklor.

Ключевые слова: лингвокултерма, логоэпистема, семантическая ассоциация, когнитивная лингвистика, фольклор.

Key words: linguistic cultural term, logoevisteme, semantic associations, cognitive linguistics, folklore.

Házirgi kúnde keńnen úyrenilip kiyatırǵan «koncept» termini - kognitiv lingvistikada lingvokulturologiyanıń birligi sıpatında úyreniledi. Koncept termini haqqında kóplegen izertlewshiler hár túrli baǵdarlarda izertlew jumısların alıp barǵan bolsa da, elege shekem bul terminniń anıq bir tiyanaqlı anıqlaması joq.

XX asirdiń 90-jıllarınıń birinshi yarımınan baslap conceptuallıq analizge tiykarlangan ilimiy izertlewler alıp barılıp, bul dáwirde koncept terminine sinonim sıpatında «lingvokulterma» [2:239] hám «logoevistema» [3:448] sózleri birge qollanıladı. Eń kop tarqalǵan ham ilimde jiyi qollanılatugin termin bul koncept bolıp onı «sana birligi» mentalıq leksika hám miydiń conceptual sisteması hám tili dep túsınıledi [7:35].

Koncept termini tek ǵana lingvokulturologiyada emes, al psixolingvistika, filosofiya sıyaqlı tarawlarda qollanıladı sonlıqtan, T.B.Radbil koncept túsiniǵın 5 túrge ajıratadı:

1) filosofiyalıq koncept (bul túrdegi túsiniq: dúnya, turmıs, dinge sıyıwıw, mifologiya modellerin sáwlelendiredi);

2) insanıylıq, jınıslıq, shańaraqqa tiyisli hám basqa baylanıslardı sáwlelendiriwshi koncept (hayal, er adam, shańaraq, urıw);

3) etikalıq koncept (jınayat, jaza, mártlik, keshirim, gúná);

4) insan tilekleriniń sáwleleniwı;

5) psixologiyalıq koncept (Alla tárepinen jiberilgen buyırıq, qayǵı, psixikalıq halat) jaǵdaylar hám insannıń ishki dúnyası hám t.b. sáwlelendiredi [14:325].

Koncept lingvistikalıq hám intellektual birliklerdi óz ishine alǵan bolıp logikalıq túsiniqlerdiń kóp qatlamlı reprezentaciyası bolıp tabıladı. S.G.Vorkachev óziniń monografiyasında «Koncept» terminine tómendegishe anıqlama beredi: